

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΓΑΡΔΙΚΑ

ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΣΤΑ ΧΩΡΙΑ ΤΗΣ ΚΑΡΥΤΑΙΝΑΣ, 1817-1821

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀποτελεῖ πρώτη παρουσίαση ἐκτενέστερης μελέτης με ἐπίκεντρο μία σειρά τεσσάρων μικρῶν κωδίκων συλλογῆς φόρων καὶ δανείων τῆς γνωστῆς οἰκογένειας τῶν προκρίτων ἀπὸ τὰ Λαγκάδια Γορτυνίας, τῶν Παπαγιαννοπουλαίων ἢ Δεληγιανναίων. Τὰ μικρὰ αὐτὰ κατάστιχα, τὰ ὁποῖα σκοπεύω νὰ ἐκδώσω, καλύπτουν τὰ ἔτη 1817 ἕως 1821. Στὴν ὀριστικὴ ἐκδοση καὶ μελέτη τὰ κατάστιχα θὰ πλαισιώνονται ἐπίσης ἀπὸ ἄλλους κώδικες καὶ συναφῆ λυτὰ ἔγγραφα. Μὲ τὴν ἐξαίρεση ἑνὸς ἔγγραφου, ποὺ εἶχε δημοσιεύσει παλαιότερα ὁ Τάκης Κανδηλῶρος καὶ κατόπιν παρέδωσε στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, ὅπου βρίσκεται σήμερα¹, τὰ ὑπόλοιπα βρίσκονται στὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειας Δεληγιάννη στὴν Ἑταιρεία Φίλων τοῦ Λαοῦ στὴν Ἀθήνα, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ἄδεια νὰ τὰ μελετήσω. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ περιορίζομαι στὴν παρουσίαση τοῦ ὕλικου, στὴν ἐπισήμανση ὀρισμένων ὑποθέσεων, ἱστορικῶν καὶ τεχνικῶν προβλημάτων, ποὺ θέτει, καὶ στὴν ἀνάλυση τρόπων, με τοὺς ὁποίους προτίθεμαι νὰ τὰ ἀντιμετωπίσω κατὰ τὴν πρόοδο τῆς μελέτης².

Οἱ κώδικες ποικίλλουν μεταξύ τους ὥς πρὸς τὶς διαστάσεις καὶ περιέχουν ἀνάμεσα στὰ φύλλα τους λυτὰ ἔγγραφα, ποὺ σχετίζονται με τὶς συναλλαγές ποὺ καταγράφονται στοὺς κώδικες. Βρίσκονται ταξινομημένοι διάσπαρτοι μέσα στὸ ἀρχεῖο, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα συνιστοῦν ἀριθμημένη σειρά καὶ ἐπιγράφονται: “τὸ πρῶτον τευτέρι”, “τὸ δεύτερον τευτέρι”, “τὸ γ:(ον) δ:(ον) καὶ ε:(ον) κατάστιχον” καὶ “τὸ ἕκτον τευτέρι”, στὸ ὁποῖο ἡ τελευταία ἔγγραφὴ φέρει ἡμερομηνία 21 Μαρτίου 1821. Σύμφωνα με τὸν κατάλογο τοῦ Ἀρχείου Δεληγιάννη, ποὺ συνέταξε ἡ Εὐτυχία Δ. Λιάτα, τὰ κατάστιχα βρίσκονται ταξινομημένα στοὺς φακέλους III/1 καὶ III/2. Ἐδῶ γίνεται ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἐνότητάς τους³. Οἱ διαστάσεις τους εἶναι κατὰ σειρά: 34x12,2 (20 σελίδες),

1. Τ. Κανδηλῶρος, «Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τῆς Γορτυνίας ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀπὸ Ὀκτωβρίου 1819 μέχρι τοῦ Σεπτεμβρίου 1820», *Ἀρκαδικὴ Ἑπετηρίς*, τ. Β' (1906), σσ. 312-322. Τμῆμα Χειρογράφων Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἀρ. Α 105 41. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν κυρία Αἰκατερίνη Κορδούλη, προϊσταμένη τοῦ Τμήματος Χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, γιὰ τὴν ἐπισήμανση τοῦ ἔγγραφου.

2. Τὸ περιεχόμενο τοῦ ἀρθροῦ αὐτοῦ σὲ συνεπτυγμένη μορφή εἶχε ἀνακοινωθεῖ στὸ συνέδριο τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας στὴ Θεσσαλονίκη τὸ Μάιο τοῦ 1966. Εὐχαριστῶ τὸν Ἰ. Χ. Ἀλεξανδρόπουλο γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ βοήθειά του στὴ μελέτη μου.

3. Εὐτυχία Δ. Λιάτα, *Ἀρχεῖα Οἰκογένειας Δεληγιάννη. Γενικὸ Εὐρετήριο*, Ἀθήνα 1992.

24x17 (28 σελίδες, 35,5x11,5 (80 σελίδες), 34x15 (18 σελίδες). Τα φύλλα δὲν φέρουν ἀρίθμηση καὶ εἶναι γραμμένα καὶ στὶς δύο ὀψεις ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι μὲ σωστή ὀρθογραφία. Σὲ κάθε κατάστιχο πολλὲς ἀπὸ τὶς σελίδες εἶναι λευκές. Στὸ μεγαλύτερό του μέρος κάθε κώδικας ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀνὰ χωριὸ καταγραφές ὀφειλῶν στὴν ἀριστερή του σελίδα (verso) καὶ εἰσπράξεων στὴ δεξιά (recto). Αὐτὴ εἶναι ἡ τυπικὴ ἀλλὰ ὄχι ἀπόλυτη διάταξη ἐνὸς ἀνοικτοῦ κώδικα. Κανένα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα καὶ τοὺς κώδικες δὲν φέρει σημεῖα, σφραγίδες κ.λπ. ἐπίσημης ἐπικύρωσης ἀπὸ ὀθωμανικὴ ἀρχή, εἶναι ἐπομένως ἀνεπίσημου χαρακτήρα. Μόνο ἓνα ἔγγραφο, τῆς 30 Ἰουνίου 1819, συντεταγμένο στὴν Καρύταινα, φέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ ταμῖα τοῦ καζᾶ (ἐπαρχίας) τῆς Καρύταινας (σενδοῦκ ἐμίνη) μαζί μὲ τὶς ὑπογραφές τῶν χριστιανῶν προκρίτων τοῦ καζᾶ, ποὺ ἀπὸ κοινοῦ “βεβαιοῦν” τὴν ἀνάληψη τοῦ ἐπαρχιακοῦ χρέους πρὸς τὸν Θεοδωράκη Παπαγιαννόπουλο⁴.

Τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς διαδικασίας, τὴν ὁποία παρακολουθοῦμε στὰ κατάστιχα, περιγράφει μὲ ζωντὸ τρόπο ὁ Κανέλλος Δεληγιάννης, ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς, στὰ *Ἀπομνημονεύματά του*⁵. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνασύνταξης τῶν δυνάμεων τῶν ἀδελφῶν Παπαγιαννόπουλων μετὰ τὴ θανάτωση, καλύτερα “ἐκτέλεση”, τοῦ πατέρα τους, Ἰωάννη Παπαγιαννόπουλου τὸ 1816 μὲ σουλτανικὸ διάταγμα (hatt-i hümayûn) τοῦ σουλτάνου Mahmud II, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ Κανέλλου. Στὴν προσπάθεια ἀνασύνταξης τὰ ἀδέλφια ἀφιερώνουν ὅλες τους τὶς δυνάμεις καὶ σημαντικὰ χρηματικὰ ποσά. Ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ διερωτηθεῖ κανεῖς, ὄχι γιὰ τὸ δίκαιο ἢ ἄδικο τῆς “ἐκτέλεσης”, ἀλλὰ γιὰ τὴν πηγὴ τῆς νομιμότητος αὐτῆς τῆς ποινῆς. Σὲ τί μοιάζει δηλαδὴ ἡ καταδίκη τοῦ Ἰωάννη Παπαγιαννόπουλου μὲ περιπτώσεις καταδίκης καὶ πρόκλησης σχετικῆς δικαστικῆς ἀπόφασης, φετβᾶ, ἐκ μέρους τοῦ σεῖχουλισλάμ, ποὺ ἀναφέρει ὁ Inalcik, γιὰ σοβαρές, καὶ δύσκολες νὰ ἐλεγχθοῦν, παραβάσεις τῆς ὀθωμανικῆς φορολογικῆς νομοθεσίας⁶. Εἶναι μάλιστα ἀξιοσημείωτο

Τὸ ὄνομα “Δεληγιάννης”, ὅπως εἶναι γνωστό, ἦταν τὸ παρωνύμιο τῆς οἰκογένειας, ἐπικράτησε ὁμως κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ὡς τὸ κανονικὸ τους ἐπώνυμο.

4. Οἱ ὑπογραφές αὐτὲς εἶναι: Μηχάλης Κομητᾶς, Γιαννάκης Ἀλεβιζόπουλος, Σπήλιος Κουλάς, Παναγιώτης Δημητρακόπουλος, Γεώργιος Δημητρ. καὶ Σαδίκ ἐμίνης. Ἡ πιὸ πρόσφατη μελέτη τῆς διοικητικῆς διαίρεσης τῆς Πελοποννήσου εἶναι τῆς Ἀναστασίας Κυρκίνη-Κούτουλα, *Ἡ Ὀθωμανικὴ Διοίκηση στὴν Ἑλλάδα, Ἡ περίπτωσις τῆς Πελοποννήσου (1715-1821)*, Ἀθήνα 1996. Βλ. ἰδιαίτερα τὶς σελίδες 21-26 γιὰ τὴν ἱστορία τῶν συχνῶν διοικητικῶν μεταβολῶν.

5. Κ. Δεληγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν τοῦ 21*, τ. 16, Γ. Τσουκαλᾶς (ἐκδ.), Ἐμμ. Πρωτοψάλτης (ἐπιμ.), Ἀθήνα 1957, σσ. 75-77.

6. H. Inalcik, «Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700», *Archivum Ottomanicum*, τ. 6 (1980), σσ. 324, 325. Σχετικὰ μὲ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Mahmud II, βλ. M. Ursinus, *Regionale Reformen im Osmanischen Reich am Vorabend der*

πρώτον και γενικά, ότι ήδη ο σουλτάνος Mahmoud II (1808-1839) με μεταρρυθμιστική πρόθεση εγκαινιάζει μιὰ συγκεντρωτική πολιτική περιστολής της εξουσίας των αγιάνηδων και προκρίτων⁷, και δεύτερον και ειδικότερα, ότι κατά τα χρόνια, που ακολούθησαν την τιμωρία του Ιωάννη Παπαγιαννόπουλου, οί ὀθωμανικές ἀρχές προσπαθοῦν νὰ ὑποβάλουν σέ ἔλεγχο τίς φοροεισπρακτικές μεθόδους καί τῶν ἀδελφῶν Παπαγιαννόπουλων⁸. Πάντως, μετὰ τὸ 1816 καί τὴ θύελλα τῶν συγκρούσεων μεταξὺ τῶν παρατάξεων τῶν προκρίτων⁹, τὸ πολιτικὸ κλίμα στὸ Μοριά ἀλλάζει θεαματικά: ὁ Μοριάς διανύει σχετικὰ εἰρηνικὴ περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία οἱ πρόκριτοι συγκροτοῦν ἀντίπαλες πολιτικὲς συμμαχίες. Ταυτόχρονα ὁμως παρατηρεῖται συχνὴ ἀλλαγὴ βαλῆδων καί τοποτηρητῶν τους στὴν ἔδρα τοῦ βιλαετίου, τὴν Τριπολιτσά. Ἡ πρόσφατη ἔρευνα ἔχει ἐπισημάνει τὴν παραπέρα ἀποδυνάμωση τῆς κεντρικῆς εξουσίας τὴν ἐποχὴ αὐτή¹⁰.

ΛΟΓΙΣΤΙΚΑ

Ἡ ἐσωτερικὴ διάρθρωση τῶν καταστίχων αὐτῶν δὲν μοιάζει μὲ σημερινὰ λογιστικὰ βιβλία. Ἀφ' ἑνὸς δὲν ὑπάρχουν τυποποίηση καί κανόνες, καί ὁ καταγραφέας ἀρκεῖται στὸ ὅτι ὁ ἴδιος καί οἱ δικοὶ του κατανοοῦν τί καταγράφει. Γιά παράδειγμα, ὅταν γράφει “ὁμολογία τοῦ κυρ Κανέλλου” δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη σαφὲς ἂν πρόκειται γιά ὁμολογία, τῆς ὁποίας ὁ Κανέλλος Παπαγιαννόπουλος εἶναι ὁ δικαιούχος ἢ ὁ ὑπόχρεως. Ἀφ' ἑτέρου παρειαφρύουν ἐπαναλήψεις καί ἡμερολογιακῆς μορφῆς καταγραφές, ποὺ καθιστοῦν τὴν πηγὴ αὐτὴ πλησιέστερη πρὸς ἓνα ἡμερολόγιο ἀπὸ ὅσο τὰ σημερινὰ της ἀντίστοιχα. Ἡ ἔννοια τοῦ ἰσολογισμοῦ ὑπάρχει, ἀλλὰ μὲ ἓναν ἰδιότυπο τρόπο. Γιά παράδειγμα, στὴν ἐπὶ μέρους ἀντιστοίχιση δοῦναι καί λαβεῖν γιά κάθε κοινότητα γίνεται προσπάθεια νὰ φανεῖ ἂν ἰσοσκελίζεται ἡ δοσοληψία. Ἄν ὁμως δὲν συμβαίνει αὐτό, οὔτε ὕστερα ἀπὸ σύναψη ὁμολογίας, τὸ γεγονὸς δὲν σημειώνεται ξεχωριστὰ ὡς ἀρνητικὸ ἀποτέλεσμα.

Tanzimat. Reformen der rumelischen Provinzialgouverneure im Gerichtssprengel von Manastir (Bitola) zur Zeit der Herrschaft Sultan Mahmuds II (1808-1839), Βερολίνο 1982.

7. H. Inalcik, «Centralization and Decentralization in Ottoman Administration», *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Thomas καί Roger Owen (ἐπιμ.), Carbondale, Ill. 1977, σ. 51. Σχετικὰ μὲ τοὺς αγιάνηδες, τοὺς προκρίτους καί τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία γιά τὸ θεσμό, βλ. Κυρκίνη, ὁ.π., σσ. 142-143, 169-170 καί J. C. Alexander, *Brigandage and Public Order in the Morea, 1685-1806*, Ἀθήνα 1985, σ. 117. Ἐπὶ πλέον ἢ Κυρκίνη, ὁ.π., σσ. 156-169, συγκεντρώνει τίς πληροφορίες γιά τοὺς κυριώτερους αγιάνηδες τῆς Πελοποννήσου.

8. Κ. Δεληγιάννης, ὁ.π., σ. 76.

9. J. C. Alexander, «Some Aspects of the Strife Among the Moreot Christian Notables, 1789-1816», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, τ. Ε' (1974-75), σσ. 473-504.

10. Κυρκίνη, ὁ.π., σ. 119.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΣ ΕΡΓΟΥ

Ἡ ξεχωριστὴ δύναμη τῶν Παπαγιαννοπουλαίων συνδέεται ἀναμφίβολα μὲ τὸ πολυμελὲς τῆς οἰκογένειας σὲ ἄρρενα μέλη. Τὰ ὀκτὼ ἄρρενα ἀδελφία ἐξασφάλιζαν τὸν ἐπιμερισμὸ τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἔργου μὲ ἓνα δίκτυο συμπαγὲς ὅσο καὶ συστηματικὸ, μὲ τὸ ὁποῖο κανένα ἄλλο ὅμοιο δίκτυο στὸ Μοριά ἐκείνη τὴν ἐποχὴ (π.χ. Ταμπακόπουλοι, Περρουκαῖοι) δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ. Πρόκειται γιὰ ἓναν ἰδανικὸ συνεταιρισμὸ, ποὺ ἐξασφαλίζει τὸ μέγιστο βαθμὸ πίστεως. Στὴν Κωνσταντινούπολη βρισκόταν ὡς βεκίλης, ἀντιπρόσωπος τῶν συμφερόντων τῆς πολιτικῆς τους μερίδας, ὁ Ἀναγνώστης ἤδη ἀπὸ τὸ 1800¹¹. Ὅταν ἡ κατάσταση ἄλλαξε τὸ 1816 καὶ κινδύνευσε ἡ ὑπόσταση τῆς οἰκογένειας μὲ τὴν ἐκτέλεση τοῦ πατέρα τους Ἰωάννη, τὸν ἐνίσχυσαν στὴν αὐτοκρατορικὴ πρωτεύουσα ὁ Νικολάκης καὶ γιὰ σημαντικὸ διάστημα οἱ Θεοδωράκης καὶ Κανέλλος. Οἱ δύο πρῶτοι, ὁ βεκίλης Ἀναγνώστης καὶ ὁ Νικολάκης, παρέμειναν στὴν Πόλη μέχρι τὴν κήρυξη τῆς Ἐπανάστασης, ὅποτε καὶ διέφυγαν καὶ ἔφθασαν στὸ Μοριά. Ὁ Θεοδωράκης ἦταν “Μοραγιάνης”, ἐκπρόσωπος τῶν Χριστιανῶν προκρίτων, στὴν ἔδρα τοῦ βιλαετίου, τὴν Τριπολιτσά, ἀπὸ τὸ 1815, μὲ λίγες μετακινήσεις, ὡς τὸ θάνατό του ἀπὸ τὶς κακουχίες τῆς φυλάκισής του τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1821. Ὁ Κανέλλος, πρόκριτος τοῦ καζᾶ τῆς Καρύταινας, μετεκινεῖτο κυρίως μεταξὺ τῆς οἰκογενειακῆς ἔδρας, τῶν Λαγκαδίων, τῆς ἔδρας τοῦ καζᾶ, τῆς Καρύταινας, καὶ τῆς Τριπολιτσᾶς. Ὁ Πανάγος, ὁ ὁποῖος τηρεῖ τοὺς λογαριασμοὺς τῆς οἰκογένειας στὰ ὑπὸ μελέτη κατάστιχα, ὁ πιὸ μορφωμένος ἀπὸ τὰ ἀδελφία, καὶ ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν Κανέλλο, γνωρίζει τουρκικά (ἂς ὑποθέσει κανεῖς χρηστικά καὶ ὄχι λόγια ὀθωμανικά), μένει κυρίως στὰ Λαγκάδια. Τὰ ὑπόλοιπα ἄρρενα ἀδελφία Ἀνάστος, Δημητράκης καὶ Κωνσταντάκης ἔμεναν καὶ αὐτὰ στὰ Λαγκάδια¹².

Οἱ λογαριασμοί, τοὺς ὁποῖους τηρεῖ ὁ Πανάγος, δὲν εἶναι κοινοί. Κάθε ἀδελφὸς ἔχει δικό του μερίδιο στὶς δοσοληψίες, ἀλλὰ ἡ σχέση τῶν ἀδελφῶν μὲ τὶς κοινότητες τοῦ καζᾶ εἶναι κοινὴ, διότι ἡ συλλογὴ τῶν εἰσφορῶν γίνεται μὲ ἐνιαῖο εἰσπρακτικὸ μηχανισμό. Ἐπὶ πλέον στὰ κατάστιχα ὑπάρχουν σπορα-

11. Ἀντίπαλοι βεκίληδες τῆς Πελοποννήσου γιὰ τὴ μερίδα τῶν Περρουκαίων στὴν Κωνσταντινούπολη ἦσαν τότε οἱ Θάνος Κανακάρης, Γ. Θεοχαρόπουλος καὶ Δημήτριος Περρούκας, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀναγνώστης εἶχε κακὲς σχέσεις. Ὡς μέτρο προετοιμασίας τῆς Ἐπανάστασης ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης φέρεται, κατὰ μία ἔμμεση μαρτυρία, ὅτι προσπάθησε νὰ τοὺς συμφιλιώσει μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ ἀπεσταλμένου του Ἰ. Παπαρηγόπουλου. Β. Ἰ. Τσαφαρᾶς, *Λαγκάδια: Τοπικὴ Ἱστορία Γενικοῦ Ἐνδιαφέροντος*, Ἀθήνα 1937, σ. 120. Σχετικὰ μὲ τοὺς βεκίληδες τῆς ἀντιπολίτευσης, βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν Δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Ἀθήνα 1939 (ἀνατύπωση 1978), σσ. 94, 96.

12. Οἱ ἀδελφές τους ἦσαν ἐπίσης παντρεμένες μὲ μέλη προυχοντικῶν οἰκογενειῶν, Ζαῖμη, Παπατσώνη, Ταμπακόπουλου, ἀλλὰ τὶς “δυναστικές” αὐτὲς σχέσεις δὲν χαρακτηρίζε ἀποκλειστικότητα.

δικές αναφορές σε δαπάνες του οικογενειακού νοικοκυριού στα Λαγκάδια, που θα ανήκαν σε άλλου είδους κατάστιχα, και αναφορές σε δαπάνες του σπιτιού τους στην Τριπολιτσά, τις οποίες όμως χρεώνουν στο λογαριασμό του καζά, κατά συνέπεια στις κοινότητες. Υπάρχουν επίσης μεταφορές και συμψηφισμοί καταβολών των αδελφών Παπαγιαννόπουλων, αλλά και άλλων δανειστών, με άλλες φορολογικές υποχρεώσεις του καζά.

Εξ άλλου η αντίληψη περί ισολογισμού φαίνεται να είναι υποκειμενική, πολύ βαθύτερη, όσο και άτυπη. Καθώς καμμία χρήση - έξαμηνιαίο βιβλίο - δεν κλείνει, στο νοῦ των Παπαγιαννοπουλαίων το χρέος μένει ανοικτό και κατά και μετά την Επανάσταση. Π.χ. στο κατάστιχο που αφορά το δεύτερο έξαμηνο του 1818, υπάρχει η αχρονολόγητη έγγραφη “τά του μακαρίτου θεοδωρή 2582 <γρόσια>: 33 <παράδες>”, η οποία αναφέρεται σε δικαιώματα του Θεοδωράκη Παπαγιαννόπουλου. Ο Θεοδωράκης πέθανε φυλακισμένος στην Τριπολιτσά το Σεπτέμβριο του 1821. Την ταύτιση των δύο μορφών του ονόματος με το ίδιο πρόσωπο βοηθεί ο έλεγχος του χρηματικού ποσού: ο Θεοδωράκης Παπαγιαννόπουλος πράγματι είχε να λάβει 2582 <γρόσια>: 33 <παράδες>. Επί πλέον στα Απομνημονεύματά του ο Κανέλλος αναφέρεται σε χρέος όρισμένων κοινοτήτων προερχόμενο από δάνειο της οικογένειάς του, που βοήθησε στην εξαγορά γαιών, που κατά την περίοδο της αλβανοκρατίας είχαν περιέλθει στα χέρια Τούρκων ισχυρών. Ο Κανέλλος εκφράζει την πικρία του, γιατί το χρέος δεν είχε εξοφληθεί ούτε κατά την εποχή που συνέγραφε τα Απομνημονεύματά του, το 1854!¹³ Θα μπορούσε κανείς, χωρίς πολλή υπερβολή, να πει ότι τα βιβλία, που έμειναν ανοικτά στην τελευταία έγγραφη της 21 Μαρτίου 1821, τροφοδότησαν την πικρία για την ανεπαρκή, κατ’ αυτούς, αναγνώριση της προσφοράς τους στον Αγώνα, και για τη διάψευση των ήγεμονικών τους προσδοκιών στον πολιτικό στίβο του ελληνικού κράτους.

ΦΟΡΟΙ

Τα κατάστιχα δεν περιέχουν φόρους της κεντρικής διοίκησης (εκτός από μία περίπτωση είσπραξης του χαρατζίου, *cizye*¹⁴), οι οποίοι αποτελούσαν *malikâne*, δηλαδή είχαν εκχωρηθεί με ισόβια ένοικίαση στην Beyhan Sultana, αδελφή του σουλτάνου Selim III. Πρόκειται αντίθετα για περιφερειακές εισφορές, όχι πάντα τις ίδιες, ούτε πάντα από ακριβώς τις ίδιες κοινότητες. Οι φόροι αυτοί ήσαν: το *masraf* του καζά και του βίλαετίου, που αναφέρεται ως “μεσαρίφι”, προοριζόταν για την κάλυψη των δαπανών της περιφερειακής διοί-

13. Κ. Δεληγιάννης, *ό.π.*, σσ. 74-75.

14. Μ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σσ. 54-59, 73. Η. Inalcik, «Military and Fiscal Transformation...», *ό.π.*, σ. 335. Κυρκίνη, *ό.π.*, σσ. 35-40, αλλά βλ. παρακάτω σχετικά με την παρανόηση της σημασίας των “χαρτίων”.

κτησης και καθοριζόταν δύο φορές τὸ χρόνο¹⁵. τὸ imdad-i hazariye, πὺν ἀναφέρεται ὡς “χαζαριγιές”, προοριζόταν γιὰ τὸ εἰσόδημα τοῦ βαλῆ, δηλαδὴ τοῦ διοικητῆ, σὲ περίοδο εἰρήνης, καὶ ἐπιμεριζόταν σὲ τρεῖς δόσεις¹⁶. καθὼς καὶ μία ἔκτακτη εἰσφορὰ ὑπὲρ τῶν κάστρων ἀπὸ ἑξι μόνο κοινότητες, πὺν ἀναγράφεται μόνο σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ κατάστιχα, χωρὶς νὰ προσδιορίζεται ποῖα κάστρα ἀφοροῦσε ἡ εἰσφορὰ αὐτή¹⁷. Ἡ χρέωση καὶ ἡ συλλογὴ τῶν εἰσφορῶν ἦσαν ἑξαμηνιαῖες καὶ ἀκολουθοῦσαν τὸ μουσουλμανικὸ ἡμερολόγιο. Ἔτσι, ἔχουμε τὸ μεσαρίφι τοῦ μουχαρεμίου (πρώτου μήνα τοῦ ἔτους ἐγείρας) καὶ τὸ μεσαρίφι τοῦ ρετζεπίου (ἑβδομου μήνα τοῦ ἔτους ἐγείρας). Τὰ κατάστιχα ἐπίσης ἀκολουθοῦν πάνω κάτω τὸν ἑξαμηνιαῖο αὐτὸ κύκλο¹⁸.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐποχικότητα στὴ συλλογὴ τῶν φόρων, στὴν καταβολὴ τῶν ὀφειλῶν καὶ στὴ διακύμανση αὐτῶν, καθὼς καὶ ἡ συνάρτησή τους κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ ἔτους μὲ περιόδους γεωργικῆς ἢ κτηνοτροφικῆς συγκομιδῆς καὶ μὲ χριστιανικὲς ἑορτές, πιθανὰ σημάδια τοπικῶν πανηγυριῶν. Ὁ Φωτάκος ἀναφέρει ὅτι μία ἀπὸ τίς ἑξαμηνιαῖες συνελεύσεις τῶν Πελοποννησίων προκρίτων συνήρχετο μετὰ τίς ἀπόκριες¹⁹. Γενικότερα τὸ ζήτημα τῆς ἐποχικότητας, ὡς προϊόντος τῆς φορολογικῆς διαδικασίας, ἔχει συνδεθεῖ ἀπὸ μερικοὺς συγγραφεῖς ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ἀγῶνα μὲ τὴ διαδικασία τῆς ὀργάνωσης τῆς Ἐπανάστασης. Ὁ Κανέλλος Δεληγιάννης ἀναφέρει ὅτι τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1821 οἱ πρόκριτοι ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Τριπολιτσὰ πρὸς τίς ἐπαρχίες τους γιὰ νὰ ὑπολογίσουν τίς ἑξαμηνιαῖες τοπικὲς δαπάνες καὶ νὰ συγκεντρώσουν χρήματα γιὰ τίς ἀνάγκες τῆς ἐκστρατείας κατὰ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Οἱ Τοῦρκοι ὁμῶς ὑποψιάζονταν ὅτι

15. Μ. Σακελλαρίου, ὁ.π., σσ. 72-77. H. Inalcik, «Military and Fiscal Transformation ...», ὁ.π., σ. 337.

16. Μ. Σακελλαρίου, ὁ.π., σ. 76 σημ. H. Inalcik, «Military and Fiscal Transformation ...», ὁ.π., σσ. 314, 326. A. Sucasca, «Die Entwicklung der Besteuerung durch die Avariz-i Divaniye und die Tekalif-i Örfiye im Osmanischen Reich während des 17. und 18. Jahrhunderts», *Südost Forschungen*, τ. 27 (1968), σσ. 120-121, 126-130. Κυρκίνη, ὁ.π., σσ. 63-65.

17. Στ. Παπαγεωργίου, «Τὸ ἀρχεῖο Σισίνη», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τ. ΚΓ' (1980), σ. 226.

18. Ἀπὸ τὰ κατάστιχα τῶν ἱεροδικείων τοῦ Ροῦσε, τοῦ Βιδινίου καὶ τῆς Σόφιας τοῦ 18ου αἰῶνα προκύπτει παρόμοια ἀνὰ ἑξάμηνο διαδικασία γύρω ἀπὸ τίς χριστιανικὲς ἑορτές τῶν Ἀγίων Δημητρίου καὶ Γεωργίου. E. Radusev, «Les dépenses locales dans l' Empire ottoman au XVIIIe siècle (selon les données de registres de cadi de Ruse, Vidin, et Sofia)», *Études Balkaniques*, τ. 16, τχ. 3 (1980), σ. 76. Ἐπίσης, γιὰ τὰ ἰσχύοντα στὴ Σερβία, βλ. Lovett F. Edwards (ἐπιμ. καὶ μεταφρ.), *The Memoirs of Protta Matija Nenadovic*, Oxford 1969, σ. 28.

19. Μ. Σακελλαρίου, ὁ.π., σ. 93. Φωτάκος [Φ. Χρυσανθόπουλος], *Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Θ. Βαγενᾶς, Ἀ. Ἡλιόπουλος, Π. Κοντοές (ἐπιμ.), Ἀθήνα 1955, σ. 59. Βλ. καὶ σημ. 18 παραπάνω.

οί προκριτώτεροι τῶν προεστώτων, εύρισκόμενοι εἰς τὰς ἐπαρχίας των, ἔκαμαν ἐπιχείρημα τὰς κοινὰς συνελεύσεις τῶν ὑποδεεστέρων προκριτῶν καὶ προεστώτων καὶ εὐλογοφανεῖ λόγῳ διὰ τὴν ὑπηρεσίαν δῆθεν, καὶ κατηχοῦν τοὺς πάντας καὶ ἐνεργοῦν Ἐπανάστασιν εἰς ὅλην τὴν Πελοπόννησον²⁰.

Ἡ ἴδια ἡ ἀφήγηση τοῦ Δεληγιάννη ἐπιβεβαιώνει τὶς ὑπόνοιες τῶν Τούρκων. Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀναγνώστη Κοντάκη:

... ἐπῆραν ὅλοι οἱ προεστώτες τῶν ἐπαρχιῶν τὴν ἄδειαν καὶ ἀπῆλθον εἰς τὰς ἐπαρχίας των, διὰ νὰ θεωρήσουν τοῦ ἔθνους τοὺς λογαριασμοὺς καὶ νὰ τὰ ἀναλογίσουν εἰς τοὺς κατοίκους καὶ νὰ ἀνοίξουν τοὺς μποξιάδες, τὰ χαρτζοχάρτια καὶ νὰ συνάξουν χρήματα. Τὴν 15 Φεβρουαρίου ἐτελείωσεν ἡ ἐπαρχιακὴ μας συνέλευσις καὶ ἀπῆλθεν ἕκαστος εἰς τὰ ἴδια, μείνας ἐγὼ εἰς Ἄστρος μετὰ τοῦ Σαντικ Ἑμίνη (ταμία) νὰ ἀρχίσωμεν τὴν σύναξιν τῶν χρημάτων²¹.

Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι τὰ πρῶτα στασιαστικὰ ἐπεισόδια ἦσαν ἐπιθέσεις ἐναντίον φοροεισπρακτόρων καὶ ἔλαβαν χώρα στὰ μέσα Μαρτίου, ἐποχὴ συγκέντρωσης φόρων. Ἀκόμη καὶ στὶς οἰκονομικὲς διαδικασίες, ποὺ ὁλοκληρώνονταν στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ ἐποχικότητα τῆς ἐνοικίασης τῶν φόρων περιέστελλε τὴ ρευστότητα τοῦ χρήματος μεταξὺ τῶν εὐπόρων τάξεων ποὺ ἐμπλέκονταν στὶς ἐνοικιάσεις, κατὰ τοὺς μῆνες Μάρτιο καὶ Ἀπρίλιο, μὲ παροδικὲς ἐπιπτώσεις ὥς καὶ στὴν ἰσοτιμία τοῦ τουρκικοῦ νομίσματος²².

ΔΑΝΕΙΑ

Τὰ κατάστιχα καταγράφουν ἓνα πλέγμα δανείων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προκύπτει ὅτι οἱ Παπαγιαννόπουλοι μὲ χρήματα δικά τους ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἐξοφλοῦσαν τὶς εἰσφορές, ποὺ βάρυναν τὶς κοινότητες, καὶ στὴ συνέχεια τὸ ποσὸ αὐτὸ τὸ χρέωναν στὶς κοινότητες ὥς δάνειο μὲ ἐπιτόκιο 20%, συνηθισμένο γιὰ τὴν ἐποχὴ²³, καὶ μὲ τὴν ἐγγύηση τοῦ καζᾶ: “νὰ ἀποκρίνεται ὁ καζᾶς” ὀρίζει κάποιος ἐγγραφο. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ἦταν μὲν παράνομη ἀλλὰ ὄχι ἀσυνήθης. Ἄν ἡ κοινότητα ἀδυνατοῦσε νὰ ἐξοφλήσει τὴν ὀφειλὴ της, ἐπέλεγε νὰ συνάψει ὁμολογία εἴτε μὲ συγκεκριμένο δανειστὴ εἴτε μὲ τὸν καζᾶ. Σὲ ἐπόμενη φάση, τὸ χρέος με-

20. Κ. Δεληγιάννης, ὁ.π., σσ. 116-117.

21. Ἀ. Κοντάκης, Ἀπομνημονεύματα, Ἑμμ. Πρωτοψάλτης (ἐπιμ.), Ἀθήνα 1957, σ. 30.

22. E. Eldhem, «The Trade of Precious Metals and Bills of Exchange in Istanbul in the Second Half of the Eighteenth Century», 5. *Milletlerarasi Türkiye sosyal ve iktisat tarihi kongresi*, Ἀγκυρα 1990, σ. 588.

23. M. Genç, «Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics and Main Trends», στὸ D. Quataert (ἐπιμ.), *Manufacturing in the Ottoman Empire, 1500-1950*, Νέα Ὑόρκη 1994, σ. 64.

τακυλίζεται στο πόρτζι, πού στα τουρκικά σημαίνει “χρέος”, και ήταν τὸ συλλογικὸ χρέος τοῦ καζᾶ ἐπιμερισμένο στὶς κοινότητες μὲ ἓνα συγκεκριμένο σύστημα ἀναλογικοῦ ἐπιμερισμοῦ, τὸ ὁποῖο ἴσχυε καὶ γιὰ τὸν ἐπιμερισμὸ τοῦ φόρου, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια.

Φαίνεται μάλιστα ὅτι γύρω στὸ 1818, ὅποτε ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία ἄρχισε νὰ ἐπεκτείνει τὴ μύηση μελῶν στὴν Πελοπόννησο, οἱ δανειστὲς τῶν καζάδων ἀνησύχησαν ἀπὸ τὶς ἀνατρεπτικὲς ζυμώσεις καὶ ζητοῦσαν τὴν ἐξόφληση τῶν δανείων τους. Ἡ πίεση τῶν δανειστῶν προκάλεσε ἴσως προσπάθεια διακανονισμοῦ καὶ νέο ἐπιμερισμὸ τῶν χρεῶν στὶς κοινότητες. Στὴν περίπτωση τοῦ καζᾶ τῶν Ἐμλακίων τῆς Μεσσηνίας, πού περιγράφει ὁ Π. Παπατσώνης, καθορίστηκε ἐνιαῖα τὸ ποσὸ τῆς καταβολῆς γιὰ κάθε “χαρτί”, νὰ παραμείνει σταθερὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν “χαρτίων” γιὰ κάθε κοινότητα καὶ νὰ εἶναι μόνος ὑπόλογος τῆς συμφωνίας αὐτῆς ὁ προεστὼς Δημήτριος Παπατσώνης²⁴. Παρόμοιο ἔγγραφο ὁμολογίας πῆρε στὰ χέρια του ὡς δανειστὴς τῆς ἐπαρχίας του ὁ Δημήτριος Παπατσώνης καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1821. Μετὰ δὲ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐξασφάλιση “θεωρηθέντων τῶν λογαριασμῶν ὡς ἀνωτέρω, ἐπιδόθημεν εἰς τὴν ἔκτασιν τῆς Ἑταιρείας πλέον δραστηριωτέως ὡς πλησιάζουσα καὶ ἡ Ἐπανάστασις”²⁵.

Τὸ γεγονὸς ὅτι στὰ πρῶτα κατάστιχα τῶν Παπαγιαννόπουλων ὡς δανειστὲς, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Παπαγιαννόπουλους, ἐμφανίζονται μὲ σημαντικὰ ποσὰ ἄτομα, ὅπως ὁ Γεώργιος Ἰωάννου, οἱ ἀδελφοὶ Ταμπακόπουλοι, ὁ πρῶην δραγομάνος τοῦ Μορέως Θεοδόσιος Μιχαλόπουλος καὶ ἄλλοι, Χριστιανοὶ καὶ Μουσουλμάνοι, δικαιολογεῖ τὴν ὑπόθεση ὅτι τὰ κατάστιχα ἴσως εἶναι προϊόν διαδικασίας ρύθμισης τῶν παλαιῶν δανείων τοῦ καζᾶ ἀπὸ πολλοὺς δανειστὲς σὲ λίγους καὶ συγκεκριμένα στοὺς προκρίτους τῆς ἐπαρχίας, ὅπως συνέβη στὰ Ἐμλάκια κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Π. Παπατσώνη, ὑπόθεση ἡ ὁποία θὰ ἐλεγχθεῖ στὴν πορεία τῆς ἔρευνας.

Ἐπίσης καὶ στὴν περίπτωση τοῦ καζᾶ τῶν Ἐμλακίων οἱ Παπατσωναῖοι, ὅπως καὶ οἱ Παπαγιαννόπουλοι στὴν Καρύταινα, ἐπωφελοῦνταν ἀπὸ τέτοιου εἶδους προκαταβολὲς φόρων, χρεώνοντάς τις στὴ συνέχεια ὡς δάνεια πρὸς τὰ χωριά²⁶. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ἀποτέλεσε συχνὸ φαινόμενο, πού διαμορφώθηκε

24. Π. Παπατσώνης, *Ἀπομνημονεύματα ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι τῆς βασιλείας Γεωργίου Α΄*, Ἑμμ. Πρωτοψάλτης (ἐπιμ.), Ἀθήνα 1960, σ. 54. Σχετικὰ μὲ τὰ “χαρτία”, βλ. παρακάτω. Προσπάθεια διακανονισμοῦ τοῦ ἐπαρχιακοῦ χρέους τοῦ Ἀστρους τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1820 ὑπαινίσσεται καὶ ὁ Κοντάκης στὰ Ἀπομνημονεύματά του: Ἀ. Κοντάκης, *ὁ.π.*, σ. 29.

25. Π. Παπατσώνης, *ὁ.π.*, σσ. 61-62.

26. Στὰ Ἐμλάκια, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Π. Παπατσώνη, παρατηρεῖται μεταβίβαση τοῦ ὀφελήματος ἀπὸ τὸ δικαιούχο βοεβόδα στοὺς προκρίτους: “Ὁ κατ’ ἔτος βοῖβόντας καὶ ἐνοικιαστὴς τῶν εἰσοδημάτων [τῆς ἐπαρχίας] ὑπόχρεως ὢν εἰς τοὺς προεστοὺς αὐτῆς ἵνα τοῦ πα-

στην Ὀθωμανική αὐτοκρατορία κατὰ τὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα²⁷.

Ἡ ὅλη διαδικασία, στήν ὁποία ἀναφέρονται τὰ κατάστιχα τῆς μελέτης, ἀφορᾷ 35 χωριά, πού καλύπτουν σέ ἑκτασὴ τὸ βορειο-δυτικὸ τρίτο τοῦ καζᾶ τῆς Καρύταινας, πλησιέστερα πρὸς τὰ Λαγκάδια παρὰ πρὸς τὴν Καρύταινα. Ἀπὸ τὰ κατάστιχα φαίνεται ὅτι, γιὰ κάποιον λόγο, εἶναι τὰ χωριά τῶν ὁποίων οἱ Παπαγιαννόπουλοι ἔχουν ἀναλάβει τὸ κοινοτικὸ χρέος, τὸ “πόρτζι”.

Σὲ κάθε κοινότητα, σὲ κάθε ἐγγραφὴ φόρου ἢ χρέους σημειώνεται ἓνας ἀριθμὸς μονάδων, στὶς ὁποῖες κατανέμονται ὁ φόρος καὶ τὸ “πόρτζι”. Ὁ ἀριθμὸς ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴ συντομογραφία χ”, δηλαδή “χαρτία”, ἀποδείξεις²⁸. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς σὲ μερικὲς κοινότητες εἶναι τόσο μικρὸς, ὥστε δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιστοιχεῖ οὔτε σὲ φορολογούμενα ἄτομα οὔτε σὲ φορολογούμενες ἐστίες. Παραδείγματος χάριν, στὰ Λαγκάδια γιὰ τὰ περισσότερα εἶδη φόρων καταγράφονται 130 χαρτία, ἐνῶ στοῦ Καραχασάνη μόνο δύο καὶ στήν Ἀλβάνιτσα τρία.

Ἡ ἐξήγηση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ ἔχει ὡς ἐξῆς: Ἀπὸ τὸ 16ο αἰῶνα, προκειμένου νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἀναλογικὴ μεταξὺ τῶν κοινοτήτων κατανομή τοῦ σουλτανικοῦ φόρου *anariz*, ἢ τοῦ εἰς εἶδος ἀντίστοιχου του, *püziil*, κατὰ τὴν οἰκονομικὴ τους δυνατότητα, δημιουργήθηκαν τὰ *anariz hanesi*, ὀνομαστικὲς φορολογικὲς μονάδες, στὶς ὁποῖες ἐπιμεριζόταν ὁ φόρος. Οἱ μονάδες αὐτὲς ἀπαρτίζονταν ἀπὸ 3 ἕως 15 ἐστίες. Κάθε *anariz hanesi* πλήρωνε μία μονάδα τοῦ φόρου, ἢ ὁποία στὴ συνέχεια ἐπιμεριζόταν σὲ λίγες ἢ πολλὲς ἐστίες. Τὸ *anariz*

ρέχουν πᾶσαν συνδρομὴν εἰς τὴν εἰσπραξίν τῶν εἰσοδημάτων καὶ τινὰ βοηθήματα νὰ τοῦ παρέχουν ἐκ τῶν δοσιμάτων ὅπου εἶχεν ἀνάγκην μεγίστην παρ’ αὐτῶν, ἐχάριζεν καὶ αὐτὸς πρὸς αὐτοὺς τὰ κεχαγιλίκια τινῶν χωρίων πρὸς ὄφελος αὐτῶν καὶ ὠφελοῦντο οὐκ ὀλίγον, διότι τὰ χωρία αὐτὰ ἦτον ὑπόχρεα εἰς τὸν κεχαγιᾶν αὐτὸν νὰ τοῦ καλλιεργοῦν καὶ σπέρνουν τρία κοιλὰ πρωῒμους καρποὺς καὶ δύο στρέμματα ὀψίμους, ἕκαστον ζευγάρι νὰ τὰ καλλιεργοῦν, σπέρνουν, θερίζουν καὶ μετακομίζουν ἐν ταῖς ἀποθήκαις των ἀνεξόδως, αὐτὸς δὲ ὑπόχρεως νὰ τοὺς προπληρῶνῃ δανειακῶς τὰ βασιλικά δοσιματά των καὶ νὰ τὰ εἰσπράττῃ ἐν ἀνέσει καὶ νὰ τοὺς προστατεύῃ εἰς πᾶσαν ἀνάγκην των”. Π. Παπατσώνης, ὁ.π., σσ. 126-127. Δηλαδή, ἐναντι εἰσοδημάτων ἰδιαιτέρας ἀξίας γιὰ τὸν βοεβόδα, αὐτὸς ἐκχωροῦσε στοὺς προκρίτους τὰ δικαιώματά του πάνω σὲ ὀρισμένα χωριά· ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ δικαιώματα φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ διαχείριση τῶν φορολογικῶν προπληρωμῶν “δανειακῶς” σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ καλλιέργεια καὶ σπορὰ συγκεκριμένης ἀξίας.

27. E. Radusev, ὁ.π., σσ. 79, 94.

28. Μ. Σακελλαρίου, ὁ.π., σσ. 55-59. Σ. Σωτηρόπουλος, *Διατριβὴ περὶ τῆς ἐγγείου φορολογίας ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1861, σσ. 7-8. Τὰ χαρτία (κεάτ) δίνονταν ὡς ἀπόδειξη γιὰ τὴν πληρωμὴ τοῦ χαρατοῖου ἀπὸ τρεῖς κατηγορίες φορολογουμένων: αἰλᾶ, ἐφσάτ καὶ ἐτνά. Στὶς κατηγορίες αὐτὲς κατατάχθηκαν οἱ φορολογούμενοι μὲ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ κεφαλικοῦ φόρου (*cizye*) τοῦ 1691. Μ. Kiel, «Remarks on the Administration of the Poll Tax (*Cizye*) in the Ottoman Balkans and the Value of Poll Tax Registers (*Cizye Defterleri*) for Demographic Research», *Études Balkaniques*, τ. 26, τχ. 4 (1990), σ. 84. Βλ. καὶ Τ. Κανδηλῶρος, ὁ.π., σ. 315.

hanesi λοιπόν, ως επίσημη φορολογική μονάδα, κατέληξε να αποτελεί μιὰ οντότητα δημοσιονομική αλλά και διοικητική, με ειδικά κατάστιχα, που τηροῦνταν στην Κωνσταντινούπολη²⁹.

Στὰ ἐξεταζόμενα ὁμως κατάστιχα πρόκειται γιὰ τὴν περαιτέρω προσαρμογή ἀπὸ τὶς ἐπὶ τόπου ἀρχές τοῦ avariz hanesi στὴν ἐκάστοτε δημογραφική καὶ οἰκονομική πραγματικότητα κάθε κοινότητας, τὸ tevzi hanesi³⁰. Αὐτὸ τὸ tevzi hanesi, ὁ ἐπιμερισμὸς δηλαδή τοῦ φόρου, ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς διαπραγμάτευσης μεταξὺ τῶν προκρίτων/ ἀγιάνηδων καὶ τῶν ἐκπροσώπων τῆς ὀθωμανικῆς ἀρχῆς στὴν ἔδρα τοῦ βιλαετίου κατὰ τὶς ἀνὰ ἐξάμηνο συνελεύσεις τους. Σὲ δεύτερη φάση, ἡ διαπραγμάτευση τοῦ ἐπιμερισμοῦ ἐπαναλαμβάνονταν μεταξὺ τῶν προκρίτων στὴν ἔδρα τοῦ καζᾶ. Καὶ στὶς δύο φάσεις ἡ διαδικασία διεξαγόταν ἐνώπιον τοῦ καδῆ, τοῦ ἑτέρου πόλου ἐπαρχιακῆς δύναμης, κατὰ περίπτωση συμμάχου ἢ ἀντιπάλου τῶν προκρίτων, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀντλοῦσε πρόσθετο εἰσόδημα ἀπὸ τὴ συμμετοχή του σὲ αὐτὴ τὴ διαδικασία³¹. Γιὰ κάθε εἶδος φόρου ἐτηρεῖτο χωριστὸ κατάστιχο, tevzi defteri, στὸν πρόλογο τοῦ ὁποίου ὁ καδῆς σημείωνε ὅτι ὁ ἐπιμερισμὸς εἶχε ἐπιτευχθεῖ μὲ τὴ συναίνεση τῶν προκρίτων³². Ἡ διαδικασία αὐτὴ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα καὶ ἦταν μία καθαρὰ περιφερειακὴ διαδικασία, στὴν ὁποία τὸ σημαντικότερο ἀντικείμενο διαπραγμάτευσης συνιστοῦσαν οἱ περιφερειακοὶ φόροι³³.

Ὁ παραπέρα ἐπιμερισμὸς τῶν φόρων καὶ χρεῶν στοὺς φορολογούμενους δὲν καταγράφεται στὰ κατάστιχα τῆς μελέτης αὐτῆς. Ὁ Χ. Ρούνιος δημοσιεύει κατάλογο 310 φορολογουμένων τῆς Στεμνίτσας, χωριοῦ στὸν ἴδιο καζᾶ, τὸ ὁποῖο ὁμως δὲν ἀναφέρεται στὰ κατάστιχα τῶν Παπαγιαννόπουλων. Ὁ κατάλογος αὐτὸς ἀναφέρεται στὸ ἔτος 1814 καὶ καταγράφει τὸ ποσὸ σὲ γρόσια, πού ἀντιστοιχεῖ στὸν καθένα ἀπὸ τοὺς φορολογούμενους. Τὰ ποσὰ κυμαίνονται ἀνάμεσα στὰ 5 καὶ στὰ 110 γρόσια, χωρὶς ὁμως νὰ εἶναι σαφὴ ἡ φύση καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς χρέωσης. Δὲν εἶναι δηλαδή σαφές ἂν ὄντως πρόκειται γιὰ φόρους καὶ γιὰ τί εἶδους. Χωρὶς νὰ ξεχωρίζουν διακριτὲς κατηγορίες, φαίνε-

29. H. Inalcik, ὁ.π., σ. 314. A. Suceska, ὁ.π., σ. 95. B. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land. 1600-1800*, Cambridge 1981, σσ. 112-113 καὶ 115 κ. ἐ. Ἡ Κυρκίνη, ὁ.π., σσ. 57-58, ἔχει παρανοήσει τὸ θεσμὸ τοῦ avariz hanesi, θεωρώντας τὸν φόρο.

30. B. McGowan, ὁ.π., σ. 157. Βλ. καὶ M. Kiel, ὁ.π., σ. 87.

31. H. Inalcik, «Centralization and Decentralization...», ὁ.π., σ. 42. Tenvzi στὰ τουρκικὰ σημαίνει ἐπιμερισμὸς.

32. H. Inalcik, «Military and Fiscal Transformation ...», ὁ.π., σσ. 325, 335-336. M. Ursinus, «'Avariz Hânesi' und 'Tevzi Hânesi' in der Lokalverwaltung des Kaza Manastir (Bitola) im 17. Jh.», *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, τ. 30 (1980), σσ. 488, 490. Βλ. καὶ H. Inalcik, «Centralization and Decentralization...», ὁ.π., σ. 51. Τέτοια διαπραγμάτευση γιὰ τὸ tevzi hanesi ἴσως ἦταν καὶ αὐτὴ πού ἀναφέρει τὸ ἀπομνημόνευμα τοῦ Π. Παπατσώνη, ὁ.π., σ. 54.

33. B. McGowan, ὁ.π., σ. 159.

ται ότι υπάρχει διαφοροποιημένος έπιμερισμός της όφειλης στα μέλη ή στις φορολογικές έστιες της κοινότητας³⁴. Τή διαφοροποίηση αυτή έχει έπισημάνει και έπεξεργασθεί ό Σ. Τσοτσορός. Πέρα δηλαδή από τή μεταξύ κοινοτήτων άναλογική διαφοροποίηση των όφειλών από τή συνέλευση των προκρίτων του καζά, παρατηρείται και έντός της κοινότητας διαφοροποίηση όφειλών, αλλά δέν γνωρίζω τόν τρόπο, μέ τόν όποιο αυτή έπιτυγχάνεται και τήν έξουσία πού τήν προσδιορίζει και τήν επιβάλλει³⁵. Σχετικά μέ τó τελευταίο αυτό ζήτημα του έπιμερισμού των φόρων στο κοινοτικό επίπεδο, ό Νικόλαος Πανταζόπουλος άναφέρεται στην κοινότητα των Σερρών τó 1614, όπου οί έντεταλμένοι των συντεχνιών έπιμερίζουν τούς φόρους άνάλογα μέ τήν οίκονομική δυνατότητα κάθε φορολογούμενου³⁶.

Στά υπό μελέτη κατάστιχα σέ κάθε χωριό και σέ κάθε είδος φόρου και στο χρέος σημειώνεται ό άριθμός των φορολογικών μονάδων σέ “χαρτία”, ένω τó ύψος κάθε μονάδας δηλώνεται σέ γρόσια, αλλά παραμένει τó ίδιο σέ όλα τά κατάστιχα. Τó πόρτζι κατανέμεται σύμφωνα μέ τόν τρόπο έπιμερισμού πού ισχύει για τó μεσαρίφι, δηλαδή στον ίδιο άριθμό φορολογικών ένότητων άνά χωριό, ένω τó χαράτζι έπιμερίζεται σέ περισσότερες τέτοιες φορολογικές ένότητες (tevzi hanesi) σύμφωνα μέ άλλη καταγραφή (tevzi defteri). Οί δόσεις του χαζαριγιέ έπίσης ακολουθούν ξεχωριστό τρόπο έπιμερισμού. Για παράδειγμα, στις 130 ένότητες των Λαγκαδίων, πού ισχύουν για τó πόρτζι και τó μεσαρίφι, άντιστοιχοούν 203 tevzi hanesi για τόν έπιμερισμό του χαρατζιού. Οί καταγραφές αυτές (tevzi defteri) στις πηγές μας άναφέρονται ως πούσουλας³⁷ του Μορέως και του καζά και τήν ευθύνη της τήρησής τους έχει ό άρμόδιος καδής. Δηλαδή ό “πούσουλας του Μορέως”, πού άναφέρεται στα κατάστιχα, είναι τó κατάστιχο έπιμερισμού των φόρων του βιλαετίου.

Η όλη συζήτηση για τά avariz hanesi και τά tevzi hanesi έμφανίστηκε στη σύγχρονη βαλκανική ιστοριογραφία κατά τή δεκαετία του 1960, και στη δυτική βιβλιογραφία από τó 1980, κυρίως μέσα από τή μελέτη των δικαστικών κωδίκων (sicil) της περιοχής του Μοναστηρίου, όπου σώζονται μέ μεγάλη πληρότητα³⁸.

34. Χ. Ρούνιος, *Ιστορία της Στεμνίτσας ή του άρχαίου Ύψοῦντος*, Αθήνα 1971, σσ. 57-72.

35. Σ. Τσοτσορός, *Οίκονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον όρεινό χώρο: Γορτυνία (1715-1828)*, Αθήνα 1986, σσ. 156-164. Μ. Σακελλάριου, *ό.π.*, σ. 93.

36. Ν. J. Pantazopoulos, «Community Laws and Customs in Western Macedonia under Ottoman Rule», *Balkan Studies*, τ. 2 (1961), σσ. 13-14. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 73. Για μιá ζωηρή και ρεαλιστική περιγραφή της διαδικασίας του έπιμερισμού στη Σερβία σέ όλα της τά στάδια, βλ. L. F. Edwards, *ό.π.*, σσ. 28-30.

37. Pusla στα τουρκικά σημαίνει λίστα, σημείωση. Η. Inalcik, «Military and Fiscal Transformation ...», *ό.π.*, σ. 335. Κυρκίνη, *ό.π.*, σσ. 81-82.

38. B. McGowan, *ό.π.*, σ. 124. M. Ursinus, *ό.π.*, σσ. 481-493.

Ἡ ἀξία τοῦ ἀριθμοῦ τῶν *tenzi hanesi*, δηλαδή τῶν “χαρτίων”, ὡς δημογραφικοῦ μέτρου εἶναι περιορισμένη. Ὁ Σακελλαρίου στήν *Πελοπόννησο κατά τήν δευτέραν Τουρκοκρατίαν*, ἔργο τοῦ 1939, πρωτοποριακό γιά τήν ἐποχή του, ἐλέγχοντας μία μέθοδο ὑπολογισμοῦ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Μοριά ἀπό τόν ἀριθμό τῶν δελτίων (“χαρτίων”) τοῦ χαρατζίου, δηλαδή τοῦ κεφαλικοῦ φόρου, ἐπισημαίνει τήν ἀνακολουθία ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές ἀριθμητικές σειρές. Συγκριμένα, συγκρίνει τόν ἀριθμό τῶν “χαρτίων” μέ τὰ πληθυσμιακά δεδομένα τοῦ Rouqueville, ἀλλά θεωρεῖ ὅτι ἕνα μέρος τῶν “χαρτίων” ἢ δελτίων “ἐξέπιπτε ὑπέρ τῶν βιλαετίων” καί βρίσκει μία ἀναλογία μεταξὺ πληθυσμοῦ καί δελτίων γιά ὅλο τὸ Μοριά κατά μέσο ὄρο 6.3:1. Παρατηρεῖ ὅτι τὰ “χαρτία” εἶναι πολὺ λιγότερα ἀπὸ τόν πληθυσμό, δὲν φαίνεται ὅμως νὰ ἔχει ὑπ’ ὄψη του τὸ θεσμό τῶν *tenzi hanesi*, ὁ ὁποῖος μᾶλλον δὲν ἄφησε ἵχνη στίς ἀναμνήσεις οὔτε κἂν τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς Ἐπανάστασης³⁹.

Τὴν ἴδια παρανόηση σχετικά μέ τὴ σημασία τῶν “χαρτίων” ἐπαναλαμβάνει καί ἡ Κυρκίνη, θεωρώντας τὴν ἀπόκλιση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν “χαρτίων” μεταξὺ διαφόρων εἰδῶν φόρων ὡς εἰδικές ἀπαλλαγές⁴⁰. Ὁ δὲ McGowan, στὸ κεφάλαιο, ποὺ ἐπιγράφεται “Head tax data for Ottoman Europe, 1700-1815” γιά νὰ ἐξηγήσει τὴν ἀνακολουθία τῶν ἀριθμητικῶν σειρῶν τοῦ κεφαλικοῦ φόρου μεταξὺ τοῦ 16ου καί τοῦ 18ου αἰῶνα, στοιχειοθετεῖ τὴν ὑπόθεση μιᾶς ἀνεξήγητης “δημογραφικῆς καταστροφῆς”, σύγχρονης μέ τὴ γνωστὴ πληθυσμιακὴ κάμψη τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης τὸ 17ο αἰῶνα⁴¹. Εἶναι σαφές ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ βιβλίου του ὁ McGowan δὲν λαμβάνει ὑπ’ ὄψη του τὸ διαφορετικὸ ὑπολογισμό τῆς φορολογικῆς μονάδας, ποὺ εἶχε εἰσαγάγει ἐν τῷ μεταξὺ ὁ θεσμός τοῦ *avariz hanesi*. Ἀντίθετα, ὁλόκληρο τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο μέ τίτλο “A look at Ottoman fiscal geography: the tax house (*avariz- nüzül*) system, 1641- 1834” ἀφιερώνεται στὸ θεσμὸ αὐτὸ μετὰ ἀπὸ ἔρευνα στοὺς δικαστικοὺς κώδικες τῆς περιοχῆς τοῦ Μοναστηρίου⁴². Ὁ Β. Παναγιωτόπουλος δὲν κάνει καμμία ἀναφορὰ στὸ ζήτημα αὐτό⁴³.

Μὲ ὅσα ἔχει διαλευκάνει ὅμως ὡς σήμερα ἡ ἔρευνα εἶναι σαφές ὅτι, ἐνῶ σέ

39. Μ. Σακελλαρίου, ὁ.π., σσ. 277-278. Γιά τέτοιου εἶδους ἀπώλειες μνήμης, βλ. τὴν ἀναφορὰ τοῦ Κανέλλου Δεληγιάννη στὰ Ἀπομνημονεύματά του στὸν ὀθωμανικὸ δημοσιονομικὸ θεσμὸ τοῦ *malikâne* καί τὴν ἀπόδοσή του, τὸ 1854, ὡς “φέουδο”. Κ. Δεληγιάννης, ὁ.π., σ. 91.

40. Κυρκίνη, ὁ.π., σ. 74.

41. Β. McGowan, ὁ.π., σσ. 83-86. Βλ. καί Μ. Kiel, ὁ.π., ἰδίως σσ. 76-77 γιά κριτικὴ τῶν συμπερασμάτων τοῦ McGowan.

42. Β. McGowan, ὁ.π., σσ. 105-120.

43. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμὸς καί οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου, 13ος- 18ος αἰῶνας*, Ἀθήνα 1985.

καμμία περίπτωση τὸ *avariz hanesi* ἢ τὸ *tenzi hanesi* δὲν μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν ὡς δημογραφικοὶ δείκτες, θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἓνα πολὺ σχετικό μέτρο οἰκονομικῆς δυναμικότητος μὲ τὴν ἔννοια ὅτι, γιὰ νὰ μείνουμε στὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸν καζὰ τῆς Καρύταινας, τὰ Λαγκάδια εἶναι μεγάλα καὶ “πλούσια”, ἐνῶ ἡ Ἀλβάνιτσα εἶναι μικρὴ καὶ “φτωχικὴ”.

Ἔχει ἐπισημανθεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ διαδικασία ἐπιμερισμοῦ τῶν φόρων συνέτεινε σημαντικὰ στὴν ἐνίσχυση τῆς θέσης τῶν προκρίτων καὶ ἀγιάνηδων. Κατὰ τὸν Inalcik μάλιστα, συνιστοῦσε τὸ κύριο ἔργο τῶν ἀγιάνηδων/ προκρίτων, ἰδίως κατὰ τὸ δέκατο ὄγδοο καὶ τὶς ἀρχές τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα⁴⁴. Ἡ ἀνάγκη προσαρμογῆς, ὡς πρὸς τὸν ἐπιμερισμό, δηλαδὴ τὸ *tenzi*, εἰδικὰ γιὰ τὴ φορολόγηση τῆς Πελοποννήσου γίνεται ἐμφανής, ὅταν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὶς μεγάλες δημογραφικὲς ἀναστατώσεις ποὺ ἐπέφεραν ἰδιαίτερα οἱ ἐπιδημίες καὶ τὰ ὀρλωφικά. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἀνάμεσα στὴ σύνταξη τῶν ἐπίσημων καταλόγων *avariz hanesi* τοῦ 1786, ποὺ ἀναφέρει ὁ McGowan, καὶ οἱ ὅποιοι ἀριθμοῦσαν 3049 *avariz hanesi* σὲ 23 φορολογούμενους καζάδες τῆς Πελοποννήσου, καὶ τὶς ἄμεσες παραμονές τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, εἶχε μεσολαβήσει μία γενιὰ μετὰ τὴν ἐρήμωση τῆς χώρας ἀπὸ τὰ ὀρλωφικά, τὴν ἀλβανοκρατία καὶ τὴν πληθυσμιακὴ ἔξοδο. Ὁ ἀμέσως προηγούμενος κατάλογος, ποὺ συντάχθηκε τὸ 1755, 31 ὀλόκληρα ἔτη ἐνωρίτερα, ἀριθμοῦσε 3422 *avariz hanesi*. Δηλαδή, ἀμέσως μετὰ τὰ ὀρλωφικά καὶ τὴν ἀναστάτωση τῆς ἀλβανοκρατίας καταγράφεται μείωση κατὰ 11% στὶς φορολογικὲς/ διοικητικὲς μονάδες⁴⁵. Πρέπει ἐπίσης νὰ ληφθοῦν ὑπ’ ὄψη καὶ οἱ συνεχεῖς ἐπιδημίες πανώλους τοῦ 18ου αἰῶνα στὸ Μοριά, ἰδίως ἐκεῖνες τῶν ἐτῶν 1754, 1755 καὶ 1756⁴⁶.

Ἡ ὀφειλὴ τοῦ φόρου, καθὼς καὶ τὸ πόρτζι, δηλαδὴ τὸ ἐπαρχιακὸ χρέος, καταβάλλονται σὲ χρῆμα, ἐκτὸς ἀπὸ σχετικὰ λίγες περιπτώσεις, ὅπου μέρος τῆς ὀφειλῆς παραγράφεται λόγῳ παροχῆς κάποιας ὑπηρεσίας, π.χ. στρατωνισμοῦ, ἢ καταβολῆς σὲ εἶδος, π.χ. βούτυρο, τοῦ ὁποίου καταγράφεται ἡ χρηματικὴ ἀξία. Τὸ βούτυρο στὴ συνέχεια μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς δῶρο πρὸς κάποιο Ὀθωμανὸ ἀξιωματοῦχο, π.χ. τὸν Ahmet Azmi efendi, ὁ ὅποιος ἦταν ὁ Mora paziri, δηλαδὴ ὁ ἀρμόδιος τῶν μοραϊτικῶν ὑποθέσεων στὴν Πύλη⁴⁷.

Εἶναι ἀξιοσημείωτος ὁ βαθμὸς ἐκχρηματισμοῦ ἀκόμη καὶ στὸ κέντρο τοῦ ὀρεινοῦ ὄγκου τῆς Πελοποννήσου. Μέσα ἀπὸ τὴ διαδικασία τοῦ ἐκχρηματισμοῦ, ὅπως τὴν τεκμηριώνουν τὰ κατάστιχα, φαίνεται πῶς ἀναπληρωνόταν ἡ

44. H. Inalcik, «Military and Fiscal Transformation ...», ὁ.π., σ. 322. Ἐδῶ μπορεῖ κανεὶς νὰ θυμηθεῖ τὸν κλασσικὸ ὅρισμό τῆς πολιτικῆς κατὰ τὸν Easton ὡς “the authoritative allocation of value”.

45. McGowan, ὁ.π., σ. 118.

46. Μ. Σακελλαρίου, ὁ.π., σ. 119 σημ. 5.

47. Κυρκίνη, ὁ.π., σσ. 218-221.

ἀποδιοργανωμένη διοίκηση τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ μία ὁλοκληρωμένη καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἰδιωτικοῦ χαρακτήρα οἰκονομικὴ δικτύωση χρηματοπιστωτικῶν ροῶν μεταξὺ περιφέρειας καὶ πρωτεύουσας. Ἡ ὀργάνωση αὐτὴ ἔχει τὴν ἀφετηρία της στὶς φορολογικὲς ἀνάγκες τοῦ κράτους⁴⁸. Παράλληλα, στὰ κατάστιχα αὐτὰ ἔχουμε καὶ τὴν ἄλλη ὄψη τοῦ φαινομένου τῆς ἐμπορευματοποίησης τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, τὸ ὁποῖο ἀναλύει ὁ Β. Κρεμμυδᾶς—ἐκείνη τοῦ ἁμεσου παραγωγοῦ, ποὺ ὑποχρεώνεται νὰ καταβάλλει σὲ χρῆμα τὸ μερίδιό του στὸ φόρο ἢ τὸ κοινοτικό χρέος, ἀφοῦ ἔχει διαθέσει τὴν παραγωγή του στὸ ἐμπόριο⁴⁹. Ἔτσι, τὰ χρήματα τοῦ φόρου καὶ τοῦ χρέους, ποὺ ἔχει προκύψει ἀπὸ τὴ φορολογία, ἀπὸ τὸ χωριὸ Κορφοξυλιά φθάνουν στὰ χέρια τοῦ τραπεζίτη στὴν Τριπολιτσά, τὴν Πάτρα καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ “Βασιλεύουσα”, ὅπως ἀναφέρεται στὰ κατάστιχα⁵⁰.

Τέλος, ἡ ὀρολογία τῶν καταστίχων ἐμφανίζει μία ἰδιότυπη διγλωσσία, ἓνα κοινὸ λόγο, ὁ ὁποῖος, στὴν προφορικὴ του ἐκδοχή, θὰ ἐξασφάλιζε ἓνα *minimum* ἁμεσης ἐπικοινωνίας μεταξὺ Ἑλλήνων προκρίτων καὶ Τούρκων στὸ πεδίο τῆς γραφειοκρατικῆς γλώσσας. Ἡ καταχώριση, ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Πανάγου Παπαγιαννόπουλου “τακάσι τὰ ἔξοδά των ἅτινα καὶ πατάρονται γρόσια 80”, σημαίνει ὅτι συμψηφίζονται καὶ ἐκπίπτουν 80 γρόσια ὡς δαπάνες γιὰ τοὺς εἰσπράκτορες. Ἀποτελεῖ δὲ μοναδικὸ μνημεῖο πολιτιστικῆς μίξης ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν προκρίτων τῆς Τουρκοκρατίας, ποὺ ὑπερβαίνει κάθε σχολιασμό. Τὸ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον τῆς μίξης αὐτῆς ἔγκειται στὴν κοινωνικὴ της προέλευση: Δὲν προέρχεται δηλαδὴ ἀπὸ ἀμαθῆ λαϊκὰ στρώματα ἀλλὰ ἀπὸ στελέχη τῆς μορφωμένης μοραϊτικῆς ἡγεσίας, ὅπως ὁ Πανάγος Παπαγιαννόπουλος⁵¹.

48. M. Genç, «L' économie ottomane et la guerre au XVIIIe siècle», *Turcica: Revue d' Études Turques*, τ. 27 (1995), σ. 185.

49. Β. Κρεμμυδᾶς, *Συγκυρία καὶ ἐμπόριο στὴν Προεπαναστατικὴ Πελοπόννησο (1793-1821)*, Ἀθήνα 1980, σ. 269.

50. Σχετικὰ μὲ τὸ μηχανισμό μεταφορᾶς χρημάτων ἀπὸ τὶς περιφέρειες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας στὴν πρωτεύουσα, βλ. E. Eldem, ὁ.π., σσ. 580-581.

51. “Τακάσι” σημαίνει τὴν ἐξισορρόπηση, τὸν συμψηφισμό· “πατάρω” ἀπὸ τὸ ρῆμα “batmak” σημαίνει ἀφαιρῶ. Ἡ φράση προέρχεται ἀπὸ τὴ σ. 34 τοῦ τρίτου καταστίχου. Ὁ Πανάγος Παπαγιαννόπουλος ἦταν ὁ πατέρας τοῦ πρωθυπουργοῦ Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη. Ὁ τελευταῖος, στὴ νέα ἐποχὴ ποὺ σταδιοδρόμησε, προσπάθησε νὰ ὑπερβῇ αὐτὸν τὸν κόσμο τῶν προκρίτων, ἀκόμη καὶ μὲ τὸν ἀπλὸ ὀρθογραφικὸ ἐξελληνισμό τοῦ ἐπωνύμου του.